

Ю. В. Хитровська

**ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА НА СТОСУНКИ
МІЖ ПРАВОСЛАВНИМ ДУХОВЕНСТВОМ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЄВРЕЙСЬКИМ
НАСЕЛЕННЯМ НАПРИКІНЦІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Російська імперія складалася та розвивалася як багатонаціональна держава. Перепис населення, який відбувся 1897 року, зокрема, засвідчив, що на території цієї країни проживало 146 народів. Одні із них були захоплені Росією, інші ж увійшли до її складу на добровільних засадах. Добровільне приєднання пояснювалося, як правило, надійним захистом від агресивних сусідів, а в певних випадках й вищим рівнем соціально-економічного та культурного розвитку Російської держави.

Національне питання в імперії було тісно пов'язане із релігійною ситуацією, адже дореволюційна Росія була не лише неоднорідною за національним складом, але й поліконфесійною, багаторелігійною країною. Поряд із православ'ям в ній співіснували й інші релігійні течії, більшість із яких тією чи іншою мірою були пов'язані із відповідними етнічними спільнотами. Так, росіяни, українці та білоруси в основному сповідували православну віру, у Середній Азії, Поволжі, на значній частині Кавказу було розповсюджено мусульманство, вірмени та грузини мали свої власні церкви — Вірмено-григоріанську та Грузинську православну, євреї дотримувалися іудаїзму. Крім того, в країні проживали прихильники старообрядництва, а також різних течій релігійного сектантства, як протестантського, так і православного спрямування. Отож, досвід Російської імперії у сфері національної політики, можливо, згодиться при налагодженні толерантних стосунків у незалежній Українській державі між православною церквою й національними меншинами, що проживають на її території й сповінують інші релігії.

Метою даної статті є спроба дослідити головні засади національної політики російського самодержавства та визначити їх вплив на відносини правобережного православного духовенства й єврейського населення наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Для дослідження зазначеної проблеми автор використав архів-

ні документи та матеріали періодичної преси, а також ґрунтовні наукові праці Г. М. Надтоки “Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект” та А. В. Шуби “Православие и национальные отношения”.

Національна та релігійна приналежність істотно впливала на громадянські права народів Росії. Найчисленнішою нацією в дореволюційний період були росіяни — 42,7% від усього населення імперії, пануючим віросповіданням було православ'я (69,35% усіх віруючих) [1]. Православна церква користувалася в державі необмеженою владою та різноманітними правами. Російський імператор, що неодмінно сповідував православну віру, вважався одночасно головою як держави, так і церкви, верховним захисником та охоронцем догматів пануючого віросповідання. Через спеціальний орган — Синод, а також через обер-прокурора він керував церковними справами імперії. Союз православ'я та самодержавства у царській Росії був надійно закріплений системою законодавчих актів і ставив православну церкву в привілейоване становище в цій державі. Царизм постійно піклувався про підтримання Російської православної церкви і розглядав підрив православ'я як замах на існуючий суспільно-політичний лад. Православна церква, у свою чергу, цілком поділяла політичний курс російського самодержавства. Офіційне віросповідання підтримувало великодержавний шовінізм, проповідувало зверхність росіян над іншими народами імперії, було ідейним виразником національної політики царизму. Варто зауважити, що ідея російської національної виключності навіть одержала в православному богослов'ї релігійне пояснення, породжувала й закріплювала у свідомості віруючих національну неприязнь до “іногородців” та “іновірців”.

Російська православна церква неоднаково ставилася до християн та нехристиян, православних та неправославних. До близьких за релігійною вірою, зокрема неправославних християн, вона, як правило, була терпимішою, аніж до послідовників релігійного сектантства та інших релігій, у яких було більше догматичних та культових розбіжностей із православ'ям. Однак найсуттєвіше значення у міжконфесійних зв'язках в дореволюційній Росії мала етнічна приналежність віруючих. Так, хоча католицизм за своїми віросповідними засадами був ближчим до православ'я, аніж лютеранство, нетерпимість до католиків в

імперії виявлялася значно сильніше, ніж до лютеран. На відносини між православною вірою й католицизмом значною мірою впливав характер спілкування між народами, які сповідували ці релігії: росіянами, українцями, білорусами та поляками.

Колишня ворожість між росіянами, з одного боку, турками і татарами — з іншого (в XVI–XVII ст.) викликала у православних віруючих нетерпимість до мусульманства, яке сповідували ці народи. Православ'я не визнавало Коран “словом божим”, адже вважало, що він начебто “є людським витвором, а Мухаммед — лжепророком” [2].

Різкі виступи Російської православної церкви проти сектанства були пов'язані з тим, що сектанти своїм відходом від православ'я начебто підривали російські національні засади, вносили розкол у національну свідомість. Євреїв та їх релігію — іудаїзм — православна церква переслідувала за те, що вони начебто у свій час розп'яли Ісуса Христа.

Сприйняття народної революції як інородницької, передусім єврейської інтриги, надихало право-монархічні церковні організації наприкінці XIX — на початку XX ст. на переслідування всього єврейства. Ідеологічне кредо російсько-церковних шовіністичних об'єднань становила концепція обумовленості революційних рухів національними чинниками. Відомий діяч чорносотенного “Союзу руського народу” почаївський чернець Іліодор сформулював його таким чином: “У гідри революції голова жидівська, брюхо вірменське, ноги польські, а руки російські. Голова замислює, брюхо здійснює, ноги втікають, а руки попадаються” [3]. Деформація у сфері народонаселення вбачалася у порівняно високій питомій вазі євреїв (8% в Україні проти 4% у середньому по імперії). У сфері віросповідній подразнюючим чинником виступала, зокрема, краща забезпеченість іудеїв культовими спорудами, які мали показники на третину вищі, ніж православні (так, перед 1914 роком в Україні діяло 1400 синагог на 2,1 млн єврейського населення, тоді як у розпорядженні 21 млн 745 тис. православних перебувало 11 тисяч церков; за цією статистикою 1 синагога припадала на 1500 іудеїв і 1 церква на 1980 православних). Нарешті, соціально-економічні підвалини антисемітизму крилися, за переконаннями єпархіальних архієреїв, у монополії євреїв на торгівлю і промислове виробництво, та в обумовленості цією обставиною

експлуатації православного люду. У його сприйнятті єврейство виступало “головною причиною революції” [4].

Кампанії дискримінації єврейського населення не обмежувалися пропагандистськими закликами до “очищення армії” від представників цієї нації та регулюванням прийому євреїв в навчальні заклади Правобережжя [5]. В Україні, як і по всій країні, назрівали акти антиєврейського екстремізму. Весною 1905 року відбулися погроми в Житомирі та Керчі, які охопили й окремі навколишні села [6].

Однак, незважаючи на причетність окремих православних священнослужителів до актів дискримінації представників єврейської нації, все ж, на думку Г. М. Надтоки, видаються надуманими традиційні звинувачення всього духовенства в освяченні кровопролиття під час погромів, адже молебні, котрі передували кожній терористичній акції, як правило, носили не спеціальний, а загальний характер. Тавро істинних ідеологів єврейських погромів несла на собі чернеча верхівка. Віхою на цьому шляху стало сприяння Почаївської Лаври формуванню бойових товариств при “Союзі руського народу”. Одна із їх функцій полягала у попередженні “ініційованих інородцями селянських бунтів та робітничих страйків” [7].

Все ж варто зауважити, що напружені стосунки між єврейським населенням та представниками православного духовенства дійсно існувало. Про це красномовно свідчать архівні матеріали. Так, 1884 року Київському губернатору надійшла заява від євреїв С. Ратушного, Х. Медведя та Ш. Райгородського про належність дячка села Дубових Мехеринець, Бердичівського повіту, Київської губернії, П. Погорського до антиурядової організації та про розповсюдження ним серед простого люду соціалістичних ідей. Зокрема, вони повідомили, що цей дячок, перебуваючи у с. Белінівці у будинку, де збирається під час ярмарку народ, говорить про соціалістів, наголошуючи на тому, що вони — люди розумні, виховані краще за російських чиновників і що їхня справа — добра справа. Із цих слів євреї зробили висновок, що Погорський належить до таємної організації соціалістів. Київський губернатор дав розпорядження про проведення розслідування щодо цієї справи. Однак зауважимо, що на думку деяких місцевих селян, ця заява була написана через неприязне ставлення вказаних заявників до дячка. Отож,

губернатор наказав повідомити вищеназваних євреїв, щоб на майбутнє вони були обачнішими, у іншому ж разі до них застосують адміністративне покарання [8]. Дана справа окрім можливої антиурядової діяльності представників правобережного православного духовенства проливає світло і на випадки його напружених стосунків із єврейським населенням.

12 березня 1912 року вийшов циркуляр Київського губернатора про посилення нагляду за концертами, виставами, вечорами та іншими публічними зібраннями з метою недопущення висміювання православної церкви та її духовенства, адже такі випадки викликають величезне задоволення у присутніх на таких заходах євреїв та осіб інших віросповідань [9].

4 травня 1903 року єврей-анонім повідомив генерал-губернатору, що священник с. Свиного Староконстантинівського повіту “з висоти церковного амвону” проповідував селянам про настання часів “наслідувати кишинівський приклад і бити жидів”. Однак начебто селяни, побоюючись, що священник хоче такими своїми висловами їм зашкодити, за порадою місцевого єврея звернулися до станового пристава, який все ж про цей випадок властям не повідомив [10].

29 жовтня 1911 року Київський губернатор повідомив генерал-губернатору, що за доносом Радомишльського повітового справника 14 вересня 1910 року, проїжджаючи залізною дорогою між станціями “Київ—Жуляни”, намісник Київського Святонікольського монастиря ієромонах Серапіон у вагоні серед пасажирів розповсюджував листки та брошури антиєврейського змісту, причому на питання пристава 4-го стану Радомишльського повіту Федорова про наявність у нього дозволу від губернатора на такі дії Серапіон відповів: “немаю і не бажаю мати, адже всі вищі адміністративні власті в жидівських руках, вони не звертають уваги на народ і віддають його на поталу євреям, тому потрібно, щоб відгукнулися монастирі і стали на варті закону”. Як зазначає Київський губернатор, ієромонах Серапіон здавна відомий нетерпимістю до єврейського населення. У своїх проповідях він закликав народ до об’єднання для боротьби із “всемогутнім єврейським кагалом”. 8 жовтня 1910 року його викликали до Київської Духовної консисторії, де йому була роз’яснена недоцільність різких висловів на адресу євреїв, а також взята підписка про його відмову від розпо-

сюдження листків політичного змісту, а також власних проповідей, без проходження спеціальної духовної цензури. Однак Серапіон не припинив свою антисемітську діяльність. Він висловився таким чином: “Арештовуючи мої брошури, ви у той же час арештуєте і мене: жиди прибрали до своїх рук весь уряд і поліцію; з їхнього боку Росію очікує величезне лихо. Мені ніхто не може заборонити висловлювати свої переконання... Невелика сила жидівства сама по собі, якщо б жиди йшли одні проти нас. І було б їм занадто честі, щоб у такому випадку ми їх боялися. Однак коли їх гріють та захищають можновладці, не розуміючи, що вони гріють гадів на своїх грудях — тоді жиди страшні нам, адже ці захисники і нас, і самих себе, і всю Русь, і царя жидівству віддають. Причина такого становища — відсутність в школах елементарних понять про жидів, як єхидніших ворогів роду людського...” Варто зауважити, що ієромонах користувався значною підтримкою серед мешканців с. Ружки. Схожі проповіді ходили серед народу. Прикладом тому може бути відозва антиєврейського спрямування “Православні християни” [11].

Така антисемітська пропаганда не могла не позначитися на ставленні православного населення до євреїв на побутовому рівні. Так, у жовтні 1905 року відновилися єврейські погроми, які охопили Одесу та Київ і призвели до загибелі близько тисячі осіб. У відповідь на маніфестації страйкуючих київських робітників були влаштовані багатотисячні “патріотичні ходи” за участю православного духовенства, метою яких було проголошено “умиротворення міста, відновлення закону і порядку” [12].

Зростання соціальної напруги було спричинене дією провокаційних акцій. Серед них сфабрикована справа Менделя-Бейліса, використана архімандритом Андріаном для відкритого заклику до єврейських погромів, вбивство у Києві анархістом-революціонером євреєм Д. Г. Богровим прем'єра Росії П. А. Столипіна (вересень 1911 р.). Так, Менделя-Бейліса було звинувачено у вбивстві 12 березня 1911 року 13-річного учня Києво-Софійського духовного училища Андрія Ющинського. Причинами для його підозри були названі ритуальний характер нанесених 47 ран та віднайдення тіла загиблого на цегельному заводі, котрий належав єврейській хірургічній клініці [13]. Очікування у з'язку із цими подіями нової хвилі терору викликало пані-

ку серед єврейського населення Києва. Всі євреї в ніч з 1 на 2 вересня 1911 року змушені були залишити місто [14].

Посиленню шовіністичних настроїв сприяло редакційне повідомлення газети “Двуглавый Орел” (головний редактор — священник Ф. Синькевич) про арешт у Києві агітаторів — підбурювачів робітничого страйку, що належали до есерів та єврейської соціал-демократичної організації “Бунд” [15].

Отож, відмінність у сповіданні віри значно підсилювало глибоку прірву, яка існувала у відносинах між народами Російської імперії. Поліетнічність та поліконфесіоналізм, а також тісне їх переплетіння призводили до того, що дореволюційна Росія являла собою міцно затягнутий вузол конфесійно-етнічних протиріч. Розвиток етнічних процесів та еволюція релігії обумовлювали постійну зміну співвідношення національних та конфесійних факторів, що збільшувало складність як національного питання, так і релігійної ситуації в державі.

Різниця у віросповіданнях при існуванні національного гноблення в дореволюційній Росії призводила до міжконфесійної нетерпимості, конфліктам на релігійному ґрунті. Міжконфесійна нетерпимість накладала відбиток на національні зв'язки, просочувалася із ідеологічної сфери і культової практики у сферу побуту, негативно відбиваючись на відносинах між окремими людьми і цілими народами, на розвиток етнічних процесів в цілому.

Говорячи про причетність православної церкви до переслідувань єврейського населення, варто зауважити, що це, як правило, стосувалося реакційного кола її духовенства. Саме ці священнослужителі виявилися причетними до застосування широкого арсеналу силових засобів — від політичних провокацій до терору на національному ґрунті. Розвій чорносотенства призвів до формування густої сітки його організацій, до вкраплення їх в усіх регіонах України. Прогресивне ж православне духовенство, відкидаючи шовіністичну доктрину, відкрито виступило проти єврейських погромів. Мужність протиставити озброєним монархістам знаходили в собі пастирі навіть під час погромів 1905 року. Не без їх участі створювалися загони самооборони для забезпечення порядку і захисту єврейських громад, зокрема у Полтаві та Лубнах. Гостро засуджували погроми й єпархіальні церковні видання в Україні.

Джерела та література

1. Шуба А. В. Православие и национальные отношения. — К., 1992. — С. 76.
2. Там само. — С. 77.
3. Цит. за: Почаевские известия. — 1908. — 18 февраля.
4. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. — К., 1999. — С. 187.
5. ДАХО. — Ф. 315, оп. 1, спр. 935. — Арк. 2.
6. Надтока Г. М. Вказ. праця. — С. 188.
7. Почаевские известия. — 1908. — 30 апреля.
8. ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 844, спр. 289. — Арк. 6–7.
9. Там само. — Ф. 278, оп. 1, спр. 149. — Арк. 26.
10. Там само. — Ф. 442, оп. 633, спр. 1. — Арк. 155.
11. Там само. — Ф. 317, оп. 1, спр. 6028.
12. Надтока Г. М. Вказ. праця. — С. 188.
13. Там само. — С. 189–190.
14. ЦДІАК України. — Ф. 39, оп. 790, спр. 172. — Арк. 10.
15. Там само.

Анотації

***Хитровская Ю. В.* Влияние национальной политики российской самодержавия на отношения между православным духовенством Правобережной Украины и еврейским населением в конце XIX — начале XX в.**

Используя научную литературу, архивные документы и материалы периодической прессы, автор анализирует национальную политику российского самодержавия, а также исследует ее влияние на отношения между православным духовенством Правобережной Украины и еврейским населением в конце XIX — в начале XX ст.

***Hitrovskaya Y. V.* Influence of national policy of the Russian autocracy on the relationships between Orthodox clergy of the Right-bank Ukraine and Jewish population in the late 19th — early 20th cc.**

Using scientific literature, archives documents and the materials of the periodical press, the author tries to make the analysis of the national policy of the Russian autocracy and investigates its influence on the relations between the Orthodox clergy of the Right-bank Ukraine and the Jewish population in the late 19th — early 20th cc.